

V класстарга улусчу ужурлар кичээлдерин эрттирериниң ажилчын программазы

Эге сөс

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш-сеткил байлаан – улустун аас чогаалын, чоннун ужур-чаңчылдарны салгалдар аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып келген.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харындаа чогумчалыг материалдыг тала колдап турар апарган үеде аныяк өскенниң сагыш-сеткил культуразының байыдарының кичээлдери – улусчу ужурлар кичээлдери. Көвей чылдар дургузунда кадагалаттынынган, эгээрттинмес байлак – тыва дылдың ачызында улустуң аас чогаалындан үндезилеттинген тыва чогаалдарның кижизидилгелиг ужур-утказы кончуг улуг.

Чогаал – төөгү. Тыва чоннуң чурттап эрткен үезиниң төөгүлүг байдалдарын шинчилеп өөренип, акы-дуңма өске аймак сөөк чоннуң литературазының хөгжүлдезиниң шинчилелдеринге деңнелге ажылын көрүп тургаш, ук темага бижиттинген чогаалдарны өөредилге проргаммазынче уругларнын назы-харын барымдаалап киирерин өөренип көрген.

Чогаал – амыдырал. Чогаал маадырларынын амыдыралынга даянып, уругларнын амыдыралче көрүжүн делгемчидип, оларнын угаан-медерелинин сайзыраарынга, чараш мөзү-бүдүшке кижизидеринге база чуртталгага таваржы бээр чазыглардан ойлап чоруурунга, ук чазыгларнын болдуна бээр чылдагааннарнын ханы сайгарып, чогуур түңнелдер үндүреринге чаңчыктырар.

Чогаал – чогаалчының аар ажил-ижи. Чогаалдарны өөренип тургаш, төрөөн черинин салым-чаянныг кижилери – чогаалчыларнын чогаадыкчы ажил-ижи-биле таныжып, оларнын чурттап эрткен амыдыралын сонuurгап, кандыг-бир чогаалының төрүттүнүп келиринге чылдак болган ажил-чорудулгазынын бүгү талаларын сонuurгал-биле өөрениринге чүүлдер таныштырып өөредир.

5-9 класстарга өөредир улусчу ужурлар программазын Тыва Республиканын нити өөредилгезинин кол (долу эвес) школага тыва дыл талазы-биле күрүне стандарттарнынга дүүштүр тургускан.

Тайылбыр бижик

Программада төрөөн чогаал кичээлдеринин үлелгезин уругларның назы-харын, сонургалын барымдаалап хувааган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чүве сактып алыры быжыг, уттунмас болурун барымдаалап чамдык чогаал теориязын 5-6 класстарга өөредиринин аргаларын база көргөн. Октаргай-делегей дугайында нарын философчу бодалдар, амыдыралда чөптүг, чөптүг эвес болуушкуннар тыва улустун тоолдарында, тоолчургу чугааларында, үлегер домактарында, тывызыктыкларында, хамнар алгыштарында киргенин барымдаалап улустун аас чогаалынын бөлүктөрүн, тыва литератураның хөгжүлдезиниң үе-чадаларын чугулалап көрүп өөредиринин шуушкак арга-методун ажыглап, чогаалдарны чадаланчак кылдыр өөредирин көргөн. Ынчангаш, программаны уругларга аас чогаалын таныштырылгасындан эгелээш, чоорту амыдыралга эргежок чугула апаргы дег темалар: чаңчыл, ужур, найырал, өг-бүле, уруглар кижизидилгези дээн билиглерни ап болур чогаалдарны кирип, аныяк салгалды амыдыралга белеткээр сорулгалыг тургузуп кылган.

Тыва дыл оон Тыва Республиканын күрүне дылы болгуже төөгүзү, төрөөн дылга хумагалыг чорук кижинин чажындан хевирлеттинер, патриотчу кижизидилгенин кол даянгыжы кылдыр ап, төрөөн дыл дугайында чогаалдарны өөредирин чугулага алгаш, тыва дыл кичээлдеринге чергелешти чорудуп болурун сумелеп турар.

Программаны чаартып кылып тура, авторлар төрөөн чогаал кичээлдерин чаа көрүш-биле эрттиреринге хамаарыштыр кириген республиканын дуржулгалыг башкыларынын арга-дуржулганындан сүмелерни өөренип көргөн. Эге школаның программазында бердинген чогаалдарны шууштуруп тургаш, эге класска алган билиглерин үндезин кылдыр алгаш, өөредилге номнарынга каттажы берги дег темалар туруп келирин баш бурунгаар көрүп, башкы бүрүзүнге чогаалдыкчы езу-биле ажылдаарынга улаштырып кылган.

5-6 класстарга өөредир темаларның бөлүктээшкени:

5 класс «Төрөөн Тывам – ава черим».

6 класс «Бурунгу чүдүлге, ужурлар, дагылгалар».

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

-уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг- төөгүден бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнге өөредир;

- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү –бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредир;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл- ижи –биле таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бурунгу чүдүлге, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак , кээргээчел чорукка өөредир;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредир;

- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары- биле таныштырар;

- өг-бүле, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджетиде деп билиишкinner- биле уругларны таныштырары;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдии -биле билип, өг-бүле амыдыралыңга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чорууруңга кижизидер;
- каяа - даа чорааш, бодун тыва кижин мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны, ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,
- тыва улустуң байырлалдарын, оюннарын,
- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг – бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын **билген турар ужурлуг.**

Школаның доозукчузу:

- бодунуң аажы- чаңыңа шын демдекти салып, бодунуң долгандыр турар кижилерге хамаарылгазын база бодунуң чедер, четпес талаларын анализтеп билер;
- чоок, таныыр кижилерге, эш-өөрүңгө кичээнгейлиг, эптиг-эвилең болурун чедип алыр;
- амыдыралдың кандыг-даа байдалында боду бот-тускайлаң, харысалгалыг шиитпирни үндүрүп шыдаар чорукту бодунга сайзырадыр;
- бодунуң келир үезин бүдүү сагыштап көрүп, кады чурттаар эжинге хамаарылга кандыг болурун медресеп билиринге өөренир;
- долгандыр турар кижилерниң бир-ле дугаарында эки талаларын эскерип чоруур, шыдамыккай аажы-чаңныг болурун бодунга чаңчыктырар **ужурлуг.**

Программа дараазында тургузуглуг:

5 класс

«Төрээн Тывам – ава черим».

Өөреникчилер төрээн сууру (хоорайы, кожууну, республиказы) дугайында эге билигни алган турар. Кызыл хоорайның төөгүзү, алдарлыг кижилери, кол-кол төөгүлүг черлери-биле таныжылганы кылыр. Бодунуң болгаш өске кожууннарның туружунун, девискээринин, ажыктыг казымалдарының, төөгүлүг черлеринин талазы-биле онзагайын өөренир. Сагыңгырлар-тывынгырлар маргылдаазын эрттирип, кожуунун алгаан шүлүк, ырлар мөөрейлеринге киржир.

Шактар хуваалдазыны

5 класс «Төрээн Тывам – ава черим»

№	Темалар	Үези
1.	КИИРИЛДЕ КИЧЭЭЛ..М. Кенин- Лопсаң – сураглыг тыва чогаалчы, этнограф.	1
2	Тыва – Азий диптиң төвүнде республика. Девискээри, туружунун онзагайы.	1
3	Тыва дугайында тоолчургу чугаалар, шүлүктөр.	1
4	«Барыксанчыг, чурттаксанчыг – Барыын кожуун-өгбем чурту».	1
5	Кожуунунуң суурлары, алдарлыг кижилери.	1
6	Ак- Довурак – төруттунген хоорайым. Туттунган төөгүзү.	1
7	Хоорайывыс алдар- сураглыг кижилери.	1
8	Бистиң школавыс. Төөгүзү, хоочун башкыларывыс.	1
9	Практиктиг кичээл. СТМ «Тос-ла кожуун чуртумайны».	1
10	Кызыл – Тываның төвү. Туттунган төөгүзү, сайзыралы.	1
11	Тывада дээди, ортумак өөредилге черлери.	1
12	Кызыл хоорайның алдарлыг кижилери.	1
13	Кызылда төөгүлүг черлер. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры. Ат-сураглыг артистеривис.	1
14	Тываның композиторлары.	1
15	Практиктиг кичээл. Кичээл – экскурсия.	1
16	Практиктиг кичээл. Артистер-биле, композиторлар-биле	1
17	ужуражылга.	1
18	Тыва чоннуң салым- чаяанныг чурукчулары. Оларнынң ажылдары –	
19	биле таныжылга.	1
20	Рушевтер – талантылыг өг – буле.	1
21	Тыва улустуң тоолчулары.	1
22	Аас чогаалы- эгээртинмес эртине.	1
23	Практиктиг кичээл. «Бөдей өөвүске маргыжаал».	1
24	Тыва Республиканың солуннары. «Хемчиктин сылдызы» - кожуун солуну.	1
25	«Сылдысчыгаш» - уругларның ынак солуну.	1
26	Практиктиг кичээл. Солунче статья бижири.	1
27	Төрээн Тывам хөлдери, хемнери, аржааннары. Хемнер, хөлдөр, аржааннар дугайында шүлүктөр.	1
28	Хем кежерде , аржаанга чалбарыг.	1

29	Практиктиг кичээл.	1
30	С.Сарыг-оол «Байлак Тывам», В.Серен-оол «Тыва». Тывам – байлак.	1
31	Кичээл-кино «Тываже аян-чорук».	1
32	Тыва өске нация чоннуң көрүжү- биле.	1
33	«Төрөл билбеске түрээр». Төрөл дугайында билиг. Хан төрөл, хин төрөл, чоок төрөл.	1
34	Ырак (элеге) төрөл. Чурт төрөл. Тываларның үш ада чедир	
35	төрөлдежириниң кижизидикчи утказы. Амыдыралдын чижектер.	1
	Практиктиг кичээл. Бодунун төрөл ызыгуурун өөренири.	1
	Тыва нация – биле төрөлдешкек чоннар.	1
	3-13 харга чедир уругларнын сагыыр, кылып болур, болбас чүүлдери.	1
	Бурунгу өгбелернин амгы салгалга арттырып каан чагыглары. Түңнел кичээл.	1

5 класс

«Төрөөн Тывам – ава черим» деп темага дүүштүр уругларның билип алыры эге билиглери.

Кириилде кичээлге национал езу-чаңчылдарны аныяк чылдарындан-на сонуургап чыып эгелээн, аныяк – өскенге болгаш улуг-даа кижилерге өөредилге номнары болуп артып калыр өртээ чок шинчилел ажылдарының, «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары», «Тыва чанчыл» , «» деп номнарның автору Тываның Улустуң Чогалчызы, эртемде М.Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныштырары.

Тыва деп ат – биле таныжылга. Тывада кожуун бүрүзүнүң онзагайы дугайында билиг.

Бодунуң төрүттүнген кожуунунуң суурлары , алдарлыг кижилери –биле таныжары, ужуражыры.

Кызыл хоорай дугайында каасталгалыг сыгар альбомнарны ажыглап тургаш, ооң төөгүзү, төөгүлүг черлери, ат-сураглыг кижилери-биле таныжылга.

Тыва улустун тоолчуларының дугайында делгеренгей чугаа. Тоолчу кижичи – эң-не хүндүткелдиг кижилер дээрзин сактып чугаалажыры.

ТР-ниң солуннары – биле таныжылга. Солунче чүүл бижип өөренири.

Төрөл бөлүк аттарын сактып алыры, төрөл дугайында билиг.

Төрөл кижилер аразында харылзаалар дугайында билиг, оларнын кижизидикчи ужур-утказы.

Хар - назынынга дүүштүр сагыыр чүүлдер, өгбелериниң чагыы.

Практиктиг кичээлдерге сагынгырлар, тывынгырлар мөөрейлерин (СТМ), биче конференцияларның хевирлерин, кичээл – ужуражылга, кичээл-эксурсия хевирлерин эрттирери.

«Улусчу уjurлар» деп немелде курсту шингээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг болгаш предметтиг түннелдери

1-ден 5 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу уjurлар» деп чижек программаның кол сорулгалары мындыг:

1) тыва уругларны бодунуң чонунуң депшилгелиг үзел-бодалдарынга, уjurларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрер;

2) башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, уjurларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрер, кижизидер.

Бот-тускайлаң түннелдер

– «ийи айлыг уруг иезин таныыр, алды айлыг уруг адазын таныыр» : бодунуң эң чоок кижилерин өске кижилерден ылгап билири;

– 3 харлыг уруг боду хуу өнчүлүг, ону дээш сагыш човаар, хайгаараар хүлээлгелиг; бодунуң чүгле кады төрээни эвес, а хан төрөөннерин билир, оларны хүндүлээр;

– 5-6 харлыг уруг бичии дуңмаларын алып, аргалаар, анай-хураган бажы дозар, өгнүң үүрмек ажылын кылчыр ;

– 9-10 харлыг уруг анай-хураган кадарар, хөнээр дээш оон-даа ыңай ;

– 10-12 харлыг уруг езулуг кадарчы, малчын, аңчы, саанчы апарган, ада-иезиниң салгал дамчып келген (сиилбикчи, ус-дарган, шевер дээш оон-даа өске) шингээдип алган болур;

– 12-13 харлапкан уруглар кижии болуп, чоннуң сагыр уjurларын, хоойлуларын, чаңчылдарын дөгөрезин улуг улус дамчыштыр шингээдип алган, оларны амыдыралга боттары боттандырып эгелей бээр.

энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түннелдер

Өөреникчилерге езу-чаңчылдар курузу өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле холбап өөредери, коммуникативтиг

(харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиглери угаап шингээткениниң түннелдери.

Өөрөдилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныг ларының түннелдери:

– сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары;

– номчулганың янзы-бүрү: өөрөдиглиг, көргүзүглүг, таныжылга-лыг хевирлерин ажыглап билири;

– янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сө-зүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;

– дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, шилилгелиг, долу дээш о.ө.);

– номчаан, өөрөнгөн медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, шилилгелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;

– справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөрөдилге-шинчилел ажылдары, электроннуг номнар-биле ажылдап билири;

– анализ (өөрөнип турар чүүлүн сайгарары) болгаш синтез (өөрөнип турар чүүлүн херек кырында түннээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;

– чылдагаан болгаш түннел харылзааларны тодарадып билири;

– сайгарылгалыг, даап бодаашкынныг чугааны чорудуп билири.

Харылзажырының бүгү талалыг кылдыныгларының түннелдери:

– бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаары;

- тургустунган байдалга таарыштыр айтырыгларны шын тургузуп база харыы берип билири;
- кады ажылдап турар бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрэжиб билири;
- бодунуң туружун боттук бадыткалдыг чижектер-биле тудуп, херек апарганда, өскерттип билири;
- амыдыралда кижилер аразында харылзажылганың чугулазын медресеп билип турары;
- чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалдарын аас бол-гаш бижимел хевирге тургузуп билири, стиль, жанр талазы-биле аңгы-аңгы сөзүглелдерни тургузуп билири;
- аас, болгаш бижимел чугаага үнелел берип, эдип-чазап, харылзажылганың компетенциязын сайзырадыры;
- харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап билири, монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорудуп билири;
- эш-өөрүнүң азы танывазы улустуң мурнунга чугаа тургузуп билири;
- кады ажылдажылганы чедип алырының байдалын тургузуп, ниити чөпшээрэжилгеге кээп билири;
- чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билири.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- ниити чүүлден чугула бодалды ылгап билири;
- чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнөп, ажыглап, даап бодап билири;
- чугаазынга (ажылынга) барымдаалыг чижектерни кииришти-рип, чылдагааннарны бадыткап, түңнел үндүрүп, эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория-практиктиг билиглер-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында тайылбырлап тура, бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткап билири;
- бодунуң өөредилгезин бот-тускайлаң мөөңнөп ап, хуузунда башкарнып, хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле шын харылзаа тудуп, чугаалажып билири;
- билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин тодарадып, тускай угланыышкынныг бот-баш карнып билири;

Календарь-тематиктиг планнаашкын

Өөрөдилге эртеми: Улусчу ужурлар Класс: 5

Шагы: ниитизи-биле чылда 34 ш, неделяда 1 ш.

Планнатынган хыналда ажылдар 4 ш.

Даянган программа: Г. Д. Сундуй «Улусчу ужурлар» деп шенелделиг өөрөдилге эртеминин 1-5 класстарга чижек программасы (1 вариант)1995 ч.

№	Темазы	Шагы	Кич-ң хевири	Уругларның билиглеринге негелделер	Үези	
					План-биле	Факт
I-ги улдуң (8 шак)						
1	Кириилде кичээл. М.Кенин-Лопсан – сураглыг тыва чогаалчы,этнограф	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг:Улусчу ужурлар дугайында ниити билиг. Метапредметтиг:«Улусчу ужурлар» деп эртемниң сорулгалары, ужур-утказы Коммуникативтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
2	Тыва – Азий диптиң төвүнде республика. Девискээри,туружунуң онзагайы.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг:Чон сагыш-сеткилин аялга дузазы-биле илередип чорааны Метапредметтиг: геграфия эртеми-биле харылзааны чорудар. Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
3	Тыва дугайында тоолчургу чугаалар, шүлүктөр.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: Оран деп билиишкинниң делгем уткашынары: бүдүн делегей, бүдүн каптагай, бүдүн өртемчей, чер-дээр, оът-ыяш. Метапредметтиг: тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугааларын ылгап билири Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		

4	«Барыксанчыг, чурттаксанчыг – Барыын кожуун-өгбем чурту».	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: Кижиниң оран-чурту, оран-савазы. Метапредметтиг: Өгбе-чуртунга хүндүткелдиг хамаарылга. Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
5	Кожууннуң суурлары, алдарлыг кижилери.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: Оран-делегейге тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Метапредметтиг: топонимиктиг словарь-биле ажылды чоудуп билири; Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
6	Ак- Довурак – төрутгунген хоорайым. Тутгунган төөгүзү.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: Дээрге хамаарышкан торулга чугаалар, чалбарыглар, алганыглар, тоолдар болгаш тоолчургу чугаалар. Метапредметтиг: Хүн-тос чүдүлгениң дээдизи. Эртенги хүнге чалбарыг. Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
7	Суурувус алдар-сураглыг кижилери.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: чурттап чоруур чериниң сураглыг кижилерин билири; Метапредметтиг: улуг улуска хүндткел; Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
8	Бистиң школавыс.Төөгүзү, хоочун башкыларывыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: школазының төөгүзүн билири Метапредметтиг: төөгү эртеми-биле харылзаа; Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
II-ги улдун (8 шаг)						
9	Практиктиг кичээл. «Тос-ла кожуун чуртумайны».	1	Практиктиг кичээл	Предметтиг: Алган билиглерин катаптап быжыглаары Метапредметтиг: төрөөн черинге ынак болуру Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		

10	Кызыл – Тываның төвү. Туттунган төөгүзү, сайзыралы.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: төрөөн чериниң төвү, туттунган төөгүзү Метапредметтиг: төөгү эртеми-биле харылаа Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
11	Тывада дээди, ортумак өөрөдилге черлери.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: Тываның дээди болгаш ортумак өөрөдилге черлери-биле таныжар Метапредметтиг: эртемге сонуургалды Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
12	Кызыл хоорайның алдарлыг кижилери.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: чурттап чоруур чериниң сураглыг кижилерин билири; Метапредметтиг: улуг улуска хүндткел; Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
13	Кызылда төөгүлүг черлер. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры. Ат-сураглыг артистеривис.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: сураглыр черлер-биле таныжып алыры Метапредметтиг: төрөөн черинге ынак болуру Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
14	Тываның композиторлары.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: тываның композиторлары-биле таныжары Метапредметтиг: төрөөн чериниң сураглыг кижилери-биле чоргаарланыры Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
15	Практиктиг кичээл. Кичээл – экскурсия.	1	Практиктиг кичээл	Предметтиг: алган билиглерин катаптап быжыглаары Метапредметтиг: өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
16	Практиктиг кичээл. Артистер-биле, композиторлар-биле ужуражылга.	1	Практиктиг кичээл	Предметтиг: алган билиглерин катаптап быжыглаары Метапредметтиг: өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары		

				Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
III-кү улдуң (10 шак)						
17	Тыва чоннуң салым- чаяанның чурукчулары. Оларнынң ажилдары –биле таныжылга.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: тыва чурукчулар-биле таныжылга Метапредметтиг: төрөөн чериниң сураглыг кижилери-биле чоргаарланып билири Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
18	Рушевтер –талантылыг өг – буле.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: сураглыг чурукчу Рушев-биле таныжары Метапредметтиг: төрөөн чериниң сураглыг кижилери-биле чоргаарланып билири Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
19	Тыва улустуң тоолчулары.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: сураглыг тыва тоолчулар-биле таныжары Метапредметтиг: аас чогаалыга ынак болуру Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
20	Аас чогаалы- эгээртинемс эртинне.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: аас чогаалы деп билиг-биле таныжылга Метапредметтиг: аас чогаалыга ынак болуру Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
21	Практиктиг кичээл. «Бөдей өөвуске маргыжаал».	1	Практиктиг кичээл	Предметтиг: алган билиглериң катаптап быжыглаары Метапредметтиг: өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
22	Тыва Республиканың солуннары. «Бии-Хемниң медээкчизи» - кожуун солуну.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: Бии-Хем кожууннуң солуну-биле таныжылга Метапредметтиг: медээлерниң утказын сайгарып билири		

				Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
23	«Сылдысчыгаш» - уругларнын ынак солуну. Практиктиг кичээл. Солунче статья бижиири.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: «Сылдысчыгаш»солуну-биле таныжылга Метапредметтиг: медээлерниң утказын сайгарып билири Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
24	Төрээн Тывам хөлдери, хемнери, аржааннары. Хемнер, хөлдөр, аржааннар дугайында шүлүктөр.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: хөлдөр. Хемнер, аржааннарның ылгалын билири Метапредметтиг: чер-чуртун эки билири Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
25	Хем кежерде , аржаанга чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: хөлдөр. Хемнер, аржааннарның ылгалын билири Метапредметтиг: чер-чуртун эки билири Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
26	Практиктиг кичээл.	1	Практиктиг кичээл	Предметтиг: алган билиглери каталтап быжыглаары Метапредметтиг: өөрөнгөн чүүлдерин каталтаары Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
IV-кү улдуң (8 шак)						
27	С.Сарыг-оол «Байлак Тывам», В.Серен-оол «Тыва». Тывам – байлак.	1	Чугаа сайзырадылгазы	Предметтиг: алган билиглери каталтап быжыглаары Метапредметтиг: өөрөнгөн чүүлдерин каталтаары Коммуникатвтиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
28	Кичээл-кино «Тываже аян-чорук».	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: төрөөн чериниң дугайында медээлерни билири Метапредметтиг: төрөөн черинге ынак болуру		

				Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
29	Тыва өске нация чоннуң көрүжү- биле.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: төрөөн чериниң дугайында медээлерни билири Метапредметтиг: төрөөн черинге ынак болуру Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
30	«Төрөл билбеске түрээр». Төрөл дугайында билиг. Хан төрөл, хин төрөл, чоок төрөл.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: төрөл-дөргүл дугайында билиглер Метапредметтиг: төрөл-дөргүлге тускай хндүткелдиг болуру Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
31	Ырак (элеге) төрөл. Чурт төрөл. Тываларның үш ада чедир төрөлдежиниң кижизидикчи утказы. Амыдыралдын чижектер.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: төрөл-дөргүл дугайында билиглер Метапредметтиг: төрөл-дөргүлге тускай хндүткелдиг болуру Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
32	Практиктиг кичээл. Бодунун төрөл ызыгуурун өөренири. Тыва нация –биле төрөлдешкек чоннар.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: алган билиглерин катаптап быжыглаары Метапредметтиг: өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
33	3-13 харга чедир уругларнын сагыыр, кылып болур, болбас чүүлдери. Бурунгу өгбелернин амгы салгалга арттырып каан чагыглары.	1	Чаа тема тайылбыры	Предметтиг: чурум болгаш ону сагып билири Метапредметтиг: чаңчылдар болгаш езулалдарны хүндүлээри Коммуникатвиг: бодунуң бодалын аас-биле дамчыдып билири		
34	Түңнел кичээл	1	Түңнел кичээл	Алган билиглерин катаптап быжыглаары		

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА

Чаңгыс авторлуг номнар

Арапчор А.Д. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары. Кызыл: ТНУЧ, 2010. – 81 ар.

Г.Н. Курбатский. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКИ, 2001.

Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөрөдириниң методиказы. Кызыл: ТывН/Ч, 1992.

Е.Т.Танова. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы. Кызыл: ОАО “Тываполиграф”, 2013.

Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөрөдириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.

С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.

Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)

Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)

У.А.Донгак. Тувинское стихосложение. Кызыл: ТКИ, 2006.

Дарбаа Ю.К. Тыва дугайында 99 айтырыгга харыылар. Абакан: Журналист. 2010. – 154 ар.

Кунзегеш Ю.Ш. Тыва кожамыктар. Кызыл: Рестипография, 2005. – 189 ар.

Орус-оол С.М. Дүрген-чугаалар. Кызыл: ТНУЧ, 1994. - 61 ар.

Ийи болгаш оон-даа хөй авторлуг номнар

Тыва литератураның допчу очерктери. (А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар). Кызыл: ТывН/Ч, 1975.

Ойдан-оол А.К. Тадар-оол С.К. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. Кызыл: ТывНУЧ, 2004.

Орус-оол С.М. Чакар Р.С. Матпаадыр. Кызыл: ТывНУЧ, 1991. – 256 ар.

Словарьлар:

Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.

Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.

Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.

Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). _ Новосибирск: Наука, 2004.

Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.

Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.

Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _ Новосибирск: Наука, 2004.

Ол ышкаш:

- чогаалчыларның хөрек чуруктары, плакаттар;
- чогаалчыларның чогаалдарына чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларның билиин хынаарына белеткээн тест ажылдар.

Интернет курлавыры:

www.tuva.asia

www.tuvaonline.ru

tigi.tuva.ru

uryanhayn.com

museum.tuva.ru

tuvacheleesh.ru

tuvadyl.ru

tosertine.tuva.ru

Немелде литература:

1. Аскагалдай ашак. Кызыл, 1992, 1 т. – 263 ар.
2. Донгак В. Аът (9шулук) // Шын, 1990, февраль 10.
3. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары. Кызыл, 1994. – 165 ар.
4. Матпаадыр. Кызыл, 1991.

Аудио-видео бижидилгелер

1. Г.Д.Сундуй, Шаалы А.С. Улусчу ужурлар. 5 - 6 класс (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө). Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының өөредилге методиктиг чөвүлели чөпшээрээн. Кызыл – 2008.
Эде- хере шын кылдыр салыр!!!